

het bezoek zou zijn gemaakt. Deze tekening bestaat echter helemaal niet. Dergelijke passages passen naar mijn mening niet in een wetenschappelijke biografie.

Bijzonder en prijzenswaardig is de ruime aandacht voor Cateau Huidekoper, de echtgenote van Sanders. In dit opzicht onderscheidt het boek zich van traditionele architectenmonografieën, waarin geen of nauwelijks plaats wordt ingeruimd voor 'de vrouw van'. Cateau was een sterke persoonlijkheid, die zich inzette voor de vrouwenbeweging, dierenwelzijn, weeskinderen en de arbeidende klasse. Theodor en Cateau steunden elkaar door dik en dun. Maatschappelijke betrokkenheid kenmerkt ook de progressief-liberale Sanders.

Op latere leeftijd ging hij in de Amersfoortse politiek en bracht het tot wethouder. Een succes werd het niet.

Sanders' overlijden in 1927 ging vrijwel ongemerkt voorbij. De uitvaart van Berlage zeven jaar later, waarmee Den Boer zijn boek afsluit, was daarentegen een nationale gebeurtenis die veel publiciteit kreeg. Het contrast tussen de vroegere compagnons kon niet groter zijn. Aan Theodor Sanders herinnert geen straatnaam, standbeeld of plaquette, zo merkt de auteur in de inleiding op. De alleskunner heeft nu gelukkig wel een passend eerbetoon in de vorm van dit fraai uitgegeven boek.

COERT PETER KRABBE

JEROEN CORNILLY

HET VERLANGEN NAAR ZEE

TWEEHONDERD JAAR VAKANTIE AAN ZEE EN BOUWEN AAN DE KUST

Gent (Uitgeverij Tijdsbeeld) 2024, 416 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 9789490880477,
€ 64,90

Architectuurhistorische publicaties over toerisme zijn schaars. Terwijl reizen en toerisme al minstens een halve eeuw onderwerp van onderzoek zijn binnen sociale wetenschappen, zijn architectuurhistorici daar pas zo'n dertig jaar geleden mee begonnen. Het bestuderen van kustplaatsen is hierop een uitzondering, omdat de relatie hier evident is: het gaat immers om plaatsen die – veelal vanuit een al bestaande vissersplaats – specifiek voor toerisme zijn ontwikkeld.

Zo zijn in de afgelopen decennia binnen de architectuurhistorische discipline tal van studies gedaan naar de bouwgeschiedenis van kustplaatsen en daarbij horende kustarchitectuur. De Vlaamse auteur Jeroen Cornilly heeft daar met *Het verlangen naar zee* in grote mate aan bijgedragen. Cornilly promoveerde in 2013 op de rol van de provinciaal architect in negentiende-eeuws West-Vlaanderen, werkte lang als adviseur erfgoed en publiceerde veelvuldig over Belgisch kusttoerisme. Deze kennis heeft hij nu verwerkt in een monumentaal en buitengewoon rijk geïllustreerd boek waarin maar liefst alle negentien Belgische kust-

plaatsen de revue passeren. De fraai verzorgde publicatie, waarin noten ontbreken, biedt een prettig leesbaar overzicht dat is bedoeld voor een breed publiek, maar ook van waarde is voor architectuurhistorici en monumentenzorgers.

Het boek heeft een duidelijke opzet in drie delen. Deel I schetst de ruimtelijke ontwikkeling van de Belgische kuststrook aan de hand van opeenvolgende golven van het massatoerisme, waarin steeds weer nieuwe plaatsen tot ontwikkeling komen en oude een vernieuwing ondergaan. Deel II behandelt diezelfde geschiedenis aan de hand van bouw- en inrichtingsplannen. Deel III is een korte epiloog met als titel 'Slopen of beschermen?', maar heeft feitelijk de hedendaagse lelijkheid als thema.

In het eerste deel komen we te weten dat het kusttoerisme al aan het eind van de achttiende eeuw startte in Oostende, destijds een belangrijke havenstad voor de Engelsen. Niet toevallig waren het dan ook de Engelsen die hier de eerste initiatieven runden, zoals hotels, verplaatsbare badkarren (*bathing machines*) en

een café. Het Britse Brighton diende als voorbeeld. Blankenberge was in die tijd de enige andere kustplaats, de rest van de kust was het terrein van vissers en zo nu en dan naaktzwemmers; met de ontwikkeling kwamen pas de badregels.

Het echte bouwen startte rond 1850, al was het ondernemingsklimaat in vestingstad Oostende nog onzeker, omdat de grond in concessie werd uitgegeven door het ministerie van Oorlog, en bij dreiging elk moment moest kunnen worden leeggeruimd. Gebouwen dienden daarom hoofdzakelijk in hout te worden opgetrokken. Na verloop van tijd durfden ondernemers het avontuur meer en meer aan en werd kusttoerisme *big business*. Het zuidelijk deel van de kust ontwikkelde zich later en, tot aan de Eerste Wereldoorlog, trager door het achterblijvende tramnetwerk – met Nieuwpoort als uitzondering. Tegen het einde van de negentiende eeuw overtrof evenwel ook in dit deel van de kust het aantal badgasten ruimschoots het inwonertal van de kleine plaatsjes.

De aanleg van goed openbaar vervoer bleek de sleutel voor kustontwikkeling. ‘De tram maakte de kust’, aldus Cornilly. Terwijl in de rest van het land de aanleg van tramwegen nog op gang moest komen, was in 1886 al 70 procent van de kuststreek met de tram ontsloten. Het was het werk van gemeenten, nationale overheid en ondernemers, nog eens sterk aangemoedigd door koning Leopold II. De invloed van deze ‘koning-bouwhaar’ was in deze jaren enorm: hij zag de hele Belgische kust het liefst in één grote badplaats veranderen en had in de ontwikkeling van Oostende – waar het koninklijk vakantiehuis stond – zelfs een beslissende stem op het gebied van stedenbouw en landschappelijke inrichting.

Een andere motor achter de bloei van een badplaats was het kursaal (ofwel ‘kurhaus’); een amusements-verzamelgebouw met daarin onder andere een balzaal en speelkamer of casino. Elke zichzelf respecterende badplaats had er een, die al snel niet meer voldeed en weer werd vervangen door een exemplaar met een uitstraling die de vorige moest overtreffen. De ontwerpen voor de opeenvolgende kursaals in verschillende badplaatsen tot aan de Eerste Wereldoorlog vliegen je om de oren. Dat is het nadeel van de veelheid aan behandelde badplaatsen: je gaat ze door elkaar halen. Het kursaal was niet alleen het verdienmodel van elke plaats, maar ook een prestigeproject dat door vooraanstaande architecten werd ontworpen en waar stad en staat zich mee bemoeiden. Nu eens door grond kosteloos beschikbaar te stellen (de staat), dan weer door financiële bijdragen uit de stadskas of doordat de lokale overheid de exploitatie voor zijn rekening nam.

Hoewel het toerisme in die rijke jaren van de belle époque allesbehalve democratisch was, is het moeilijk om niet weemoedig te worden bij het zien van de vele fraaie afbeeldingen van neoclassicistisch vormge-

geven *grands hôtels*, badpaviljoens met weelderige ontvangsthallen en monumentale luie trappartijen, Arabisch-Venetiaans geïnspireerde balzalen met mozaïeken, rank vormgegeven terrassen met uitzicht op zee. De beelden zijn soms zo haarscherp dat het lijkt alsof het allemaal nog maar kort geleden bestond, of er nog had kunnen zijn. Ook de zwart-witfoto's uit de jaren twintig en dertig, met daarop modernistisch vormgegeven villa's, badinrichtingen met terrassen voor zonnebaders en stranden met de nieuwste badmode, zijn een lust voor het oog.

De verhalende stijl van Cornilly en de vele illustraties maken het lezen en doorbladeren tot een prettige ervaring, maar hebben voor de grondiger geïnteresseerde lezer wel een belangrijk nadeel: van geen enkele plaats wordt een volledig beeld gegeven, en net als je je afvraagt: staat het er nog, hoe ging het verder?, komt alweer een andere plaats of een nieuw thema aan bod. Wat niet helpt, is dat alle negentien plaatsen lukraak door elkaar worden besproken, al naargelang het thema. Dat is ergens wel begrijpelijk voor een boek dat zich richt op een breed publiek, en dat vooral de kwaliteit die er ooit was voor het voetlicht brengt, maar werkt ook verwarrend. In het begin van de ontwikkeling, met een nog goeddeels lege kust, is een chronologische opzet nog vol te houden, maar naarmate we verder lezen en de badplaatsen als paddenstoelen uit de grond schieten, met alle bijbehorende plannen voor kursaals en badinrichtingen, eenvoudigweg niet meer bij te benen. De ambitie is te prijzen, maar maakte dat ik de plaatsen en plannen soms moeilijk kon blijven onderscheiden.

Toerisme heeft de kust vormgegeven, niet eenmaal maar steeds opnieuw, zo laat Cornilly overtuigend zien. Sterker nog, nergens anders lijkt het bouw-sloopbouwproces zo snel te zijn verlopen, wat volgens de auteur veel te maken heeft met de lengte van de kustlijn. Die is met 67 km zeer kort, wat als resultaat had dat de opeenvolgende uitingen van massatoerisme óver elkaar werden gebouwd en niet, zoals bijvoorbeeld in Frankrijk, náást elkaar. Wat er kwam ging meestal ten koste van iets wat er stond.

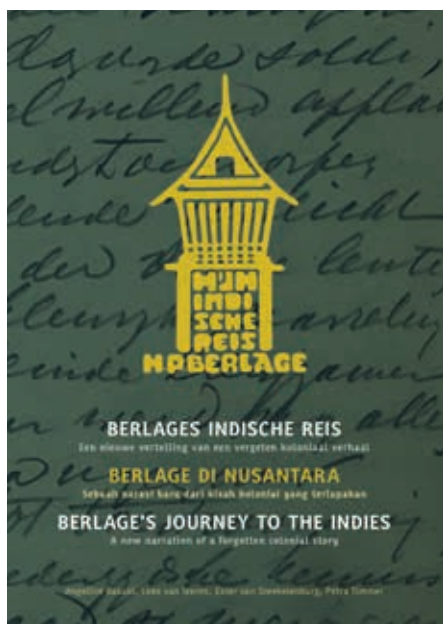
Het is wrang om te zien hoe de extravaganza van weer in contrast staat met de kust zoals we die vandaag kennen. Een grote boosdoener is oorlogsgeweld, dat de Belgische kust bijzonder hard trof. Hotels, zeedijkvillas en kursaals werden met de grond gelijk gemaakt voor de bouw van de Atlantikwall, toegangen naar het strand werden dichtgemetseld en voorzien van prikkeldraad. De wederopbouwjaren deden daar een flinke schep bovenop. Dat de totaal verwoeste kust toen vrij snel weer werd ontdekt door een nieuwe golf toeristen, zorgde voor kritiekloze euforie waarbij haast, winstbejag en kortetermijndenken het wonnen van gevoelige inpassing en aandacht voor esthetiek. Illustratief is de opmars van het appartementencomplex,

een gebouwtype dat in de jaren zestig de kustlijn in rap tempo omvormde tot een ongeïnspireerde gevelwand; een 'Atlantikwall met zeezicht', zo luidde de veelgehoorde kritiek. In de decennia die volgden, bleef het slopen ondertussen ook doorgaan. Gebouwen die vandaag de dag zeker op de monumentenlijst zouden staan, waaronder zeedijkvilla's in chaletstijl en grand hotels uit het interbellum, blijken nog eind jaren negentig afgebroken. Zo lijken nietsontziende sloop en marktdenken de kust inderdaad meer schade te hebben toegebracht dan twee wereldoorlogen.

Het is daarom prettig te lezen dat de ergernis aan de hedendaagse lelijkheid een thema op zich is, wat wordt geïllustreerd door een greep fraaie literaire citaten en spotprenten uit de laatste decennia. Iets van die historische gelaagdheid bleef wel bewaard, ook dat laat Cornilly zien, maar dat de beeldkwaliteit hollend achteruitging, wordt eveneens duidelijk. En dat terwijl die ruimtelijke regie ooit sterk aanwezig was. Veel badplaatsen werkten aan het eind van de negentiende eeuw met strikte bouwreglementen. Oostende en Blankenberge, maar ook kleinere badplaatsen als Duinbergen en De Haan hadden een uitgebreid systeem met bepalingen over maximale bouwhoogte, dichtheid en gevelbeeld, waar nauwlettend op werd gecontroleerd.

Toch is het jammer dat die laatste periode, vanaf pakweg de jaren zestig, summier wordt behandeld. Een goed begrip van de meer recente ontwikkelingen blijft daardoor achterwege. Dit maakt dat je met een vraag achterblijft: hoe is het verdergegaan? De sprookjesachtige weelde van toen is verdwenen, maar er blijven ook stukken die nog net op tijd wel zijn beschermd, zoals wijk de Concessie in badplaats De Haan, de *paravents* in Blankenberge, en een handjevol grand hotels. En wat te denken van het prachtige jarenvijftig-kursaal van architect Léon Stynen in Oostende? Ze worden wel genoemd, maar hoe staan ze er vandaag de dag bij, hoe zijn ze opgenomen in de nieuwe ontwikkelingen? Dit is een gemiste kans, omdat de auteur ook op dit vlak die kennis in ruime mate in huis heeft. Hier heeft hij vermoedelijk moeten snijden: een boek dat de volledige ontwikkeling van negentien badplaatsen beschrijft, zou een saaie encyclopedie worden. Zo gaat dit boek vooral over wat is verdwenen, niet over wat ervoor terugkwam. Daar staat tegenover dat Cornilly dat eerste overtuigend een stem geeft, en andermaal duidelijk maakt hoe belangrijk monumentenzorg en ruimtelijke regie is – daar is uiteindelijk ook de markt mee gediend.

SOPHIE VAN GINNEKEN

ANGELINE BASUKI, LOES VAN IPEREN, ESTER VAN STEEKELENBURG, PETRA TIMMER (RED.)

BERLAGES INDISCHE REIS
EEN NIEUWE VERTELLING VAN EEN
VERGETEN KOLONIAAL VERHAAL /
BERLAGE DI NUSANTARA
SEBUAH NARASI BARU DARI KISAH
COLONIAL YANG TERLUPAKAN /
BERLAGE'S JOURNEY TO THE INDIES
A NEW NARRATION OF A FORGOTTEN
COLONIAL STORY

Edam (LM Publishers), 2024, 319 pp., ill. in zwart-wit en kleur,
 ISBN 97894602296626, € 30,00

Het koloniale verleden staat sinds enkele jaren volop in de belangstelling. En terecht. Na decennia, zo niet eeuwen, waarin het debat over de exploitatie van mensen en bronnen buiten Europa een gemarginaliseerd bestaan leidde, is het hoog tijd dat daarover in alle openheid wordt gesproken. De kritische aandacht voor het koloniale verleden leidt ertoe dat perspectie-

ven kantelen. Door zaken te bevragen die lange tijd als vaste en onontvreemdbare waarden werden beschouwd, ontstaan aandacht en erkenning voor aspecten van het kolonialisme waarvoor tot voor kort doorgaans geen of weinig belangstelling was. Met alle positieve en negatieve gevolgen die dat met zich meebrengt: erkenning, verwarring, begrip, onbegrip,